

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

29086882
115
115
115

Обов'язковий примірник

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ДІАПАЗОН ІМЕННИХ СИНТАКСЕМ МОДЕЛІ «ЗА + ОРУДНИЙ» У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Стаття присвячена з'ясуванню функцій прийменниково-відмінкової форми «за + орудний» як елементарного конструктивного і смислового елемента в структурі речення — іменної синтаксеми. Актуальність теми дослідження зумовлена посиленою увагою лінгвістів до власне синтаксичного аспекту відмінкових і прийменниково-відмінкових форм іменника (займенника), які, за словами В.В. Виноградова, «є опорою для більшої частини синтаксичних конструкцій» [3, 177]. У статті поставлено завдання розглянути взаємодію власне лексичної семантики складових прийменниково-відмінкової форми «за + орудний» та з'ясувати набір основних позицій її як синтаксеми, що виявляє варіантність у своєму функціональному просторі.

Щодо «власне лексичного» значення прийменника можна прийняти традиційне трактування його як службового слова, що виражає відношення між предметами і дією, станом, ознакою. Його синтаксичне значення полягає у підпорядкуванні субстантива іншому слову у словосполученні і реченні [Л.А. Булаховській, А.С. Колодяжний, О.С. Мельничук, Є.К. Тимченко та ін.]. Погляди вчених, які зводяться до надання прийменникові статусу самостійного слова [І.К. Кучеренко] або, навпаки, — статусу аналітичної синтаксичної морфеми [Є. Курилович, І.Р. Вихованець], на перспективу правомірні, якщо йдеться про вираження релятивної семантики словоформи. Однак синтагматичні відношення, — зауважує М.Я. Плющ, — виражаються на основі поєднання слів і словоформ, а отже, «прийменник ... є не компонентом морфологічної форми відмінка, а складовою комплексного засобу..., де обидва компоненти взаємодіють у межах підрядного зв'язку з керуючим словом» [9, 259-260].

У сучасній теорії синтаксису прийменнику відводиться не стільки роль підпорядкування залежної відмінкової форми іменника (займенника) іншому слову у словосполученні чи реченні, як вказівки на актантну роль субстантивного компонента у його зв'язках із предикатом дії, стану, ознаки, характеристизації тощо. Іншу його функцію вбачають у вираженні обставинних семантико-синтаксичних відношень. Функції синтаксеми лежать у площині з'ясування семантичних характеристик компонентів прийменниково-відмінкової форми, її валентної зумовленості дієсловом-предикатом чи входження у структуру речення як детермінанта його предикативного мінімуму та правил побудови синтаксичної конструкції речення й визначення в ній синтаксичної позиції словоформи відповідно до відображуваної ситуації.

Таку спробу дослідження синтаксичних функцій репертуару елементарних синтаксичних одиниць (переважно іменних синтаксем) на матеріалі російської мови здійснила Г.О. Золотова. У її «Синтаксичному словнику» характеризуються синтаксеми за функціями: 1) ізольованого вживання; 2) як компонента речення; 3) як компонента словосполучення. Словниковий опис репертуару синтаксем подано з урахуванням категорійно-семантичного, морфологічного і функціонально-синтаксичного статусу (значення, форма і функція). Відповідно виділено три типи синтаксем: вільні (у 1, 2 і 3 функціях), зумовлені (у 2 і 3) і зв'язані (у 3 функції). Характеристику кожної синтаксеми подано «у вигляді таблиці, в якій форми і значення синтаксем становлять вертикальну координату, функції і позиції — горизонтальну» [4, 7].

В українському мовознавстві на сьогодні описано функції відмінкових і прийменниково-відмінкових форм іменників у придієслівній позиції (І.Р. Вихо-

ванець, В.Г. Войцехівська, З.І. Іваненко, А.І. Йова, А.С. Колодяжний, О.С. Мельничук, М.Я. Плющ, М.І. Степаненко, З.С. Шкарбан та ін.). У монографічній праці М.І. Степаненка вичерпно охарактеризовано семантичну структуру, формально-граматичну організацію і лексико-семантичну наповненість конститутивних позицій речень із просторовими поширювачами [10]. Система родових і видових обставинно-просторових значень, властивих сучасній українській мові і виділених автором у вигляді структурних моделей, досліджена з погляду їхньої ролі як обов'язкових / факультативних компонентів у формуванні семантичної структури речень.

Синтаксеми як носії елементарного смислу є конструктивними компонентами більш складних синтаксичних побудов і реалізуються в певних позиціях. Синтаксичні функції синтаксеми «за + орудний» полягають, насамперед, у вираженні просторових і часових відношень. У ролі локативного компонента ця синтаксема виражає значення: «рух, шлях за межу», «перебування предмета за названим орієнтиром». Наприклад: *Швидко зібралися і рушили, кожен за своїм маршрутом* (І. Багряний); *Мислителю [Г. Сковорода] обстоював звичайне земне життя, вчив шукати його не за морем, а у себе дома, в буденному житті і щоденній праці* (Н. Мех); *Але сонце було десь за кряжем, невідомо де* (І. Багряний).

Для іменної синтаксеми «за + орудний» основною функцією є також вираження відношення реальної дії або стану до орієнтира — «за його межами»: *Зразу ж за селом всіх їх розстріляли... Як зчорніла ніч — за селом світило, з співами ходило, берегло кадило безневинну січ* (П. Тичина).

Прийменник *за* в сучасній українській мові утворює разом із субстантивом у формі орудного відмінка синтаксичну єдність, у якій він визначає шлях руху в загальній сфері горизонтальної дистантної локалізації. К.Г. Городенська характеризує прийменник *за* як найуживаніший із групи просторових прийменників горизонтальної локалізації. Утворювана ним словоформа функціонує з двома значеннями: 1) загальної дистантної локалізації (місця за просторовим орієнтиром) і 2) динамічної локалізації позаду рухомого предмета [2, 336-337]. Розрізнювальною ознакою синтаксеми «за + орудний» є динамічна чи статична орієнтація. Так звана локально-динамічна орієнтація визначається за співвідношенням носія процесуальної ознаки (репрезентант позиції S — суб'єкта) із простором, стосовно якого визначається: існування, місцезнаходження, перебування, місце проживання тощо. У придієслівній позиції перебувають іменники, що є назвами конкретних предметів. Наприклад: *За селом царина і поле. Гей, скільки йде туди стежок!* (М. Драй-Хмара). *За ватрою, в нетрях було тихо і поночі* (І. Багряний). *Пусто в алеях вишневих: Там, за окопом, поля* (В. Свідзинський). У поєднанні з дієслівним присудком, що виражає активну дію. Прийменниково-відмінкова форма зі значенням загальної дистантної локалізації не є обов'язковою, вона виражає периферійну семантику просторовості. Пор.: *А ніч за вікном розсипає зерном* (Г. Чубач) і *За дзеркальним склом невпинно займались і гаснули кольористі лампки* (В. Підмогильний); *За Уралом вони спостерігали сніг на вершинах гір...* (І. Багряний).

До дієслів руху, переміщення приєднується локативний поширювач, виражений словоформою знахідного з прийменником *за* зі значенням вказівки на конкретне місце, що характеризує описувану ситуацію як «рух за межу»: *Натомила ноги польова дорога. Та, Що забігає за сусідній ліс* (Г. Чубач). Синтаксема «за + орудний» у позиції просторового поширювача при дієсловах руху і переміщення виражає значення «динамічна локалізація позаду рухомого предмета». Наприклад: *Байда тихенько пливла за течією* (І. Багряний); *Лиш хвилинка — розвіяла дим, Лиш хвилинка — зник погляд очей цих, І лиш*

серце котилось за ним... (С. Гординський); *За гуркотінням і темнотою туполів враз било в очі сліпуче сонце* (І. Багряний); *У вирій гуси простяглися. За вами й я туди* (М. Хвильовий).

У функції просторового поширювача М.І. Степаненко виділяє ще значення «напряму руху на локативний орієнтир, що являє собою об'єкт діяльності» [10, 122]. Це значення можна проілюструвати реченнями: *В твоїм степу іде за плугом Чужинець — хитрий мамоїд* (М. Філянський); *Писар сидить за столом, а селянин ходить за плугом* (Нар. тв.).

Прийменниково-відмінкова словоформа «за + орудний» функціонує також із темпоральним значенням. За допомогою прийменника за, спорідненого з просторовим, виражається значення часової наступності дії або паралельного вияву її з іншою. Наприклад: *Тоді й надійшов перший удар для матері... Остап залив за вечерею, що він вирішив іти добровольцем на фронт...* (М. Хвильовий). *Не барюся у сусідів Не жартую за обідом* (Г. Чубач).

В українській мові прийменник за зі словоформою орудного функціонує і як обставинний детермінант мети. Ця функція є вторинною і (обмежено) синонімічною до словоформи «по + знахідний». Наприклад:

— *Де він тут, самозванець?!*

— *Там чекає, — відповів Остук, — я біжу за хлопцями* (Ю. Яновський); *Мов із тісної домовини На той останній страшний суд Мерці за правдою встають* (Т. Шевченко); *Пішов за водою (по воду)* (Розм.).

Синтаксема моделі «за + орудний» може виражати причинові відношення як зумовленість певного стану особи. Наприклад: *За дурною головою та й новам горе* (Нар. тв.).

Споріднену функцію кількісного вияву, надмірного тривання, поширення дії виконує орудний з прийменником за та за допомогою лексичного повтору словоформ того самого слова (*за рядом ряд, за кроком крок, хвилина за хвилиною, за кілометром кілометр* та ін.). Наприклад: *На сажень викопали яму і труп за трупом в землю — бах!.. І так за шаром шар* (Д. Фальківський). *Думка за думкою ходить і ходить: Так, як раніше, поле не родить* (Г. Чубач). *А день за днем: усі минають, За роком рік* (Г. Чубач). *За хвилиною хвилина хоч одна спинитись мусить* (Г. Чубач). Такі конструкції виконують роль обставини міри або часу.

Синтаксема «за + орудний» може виражати значення «ознака дії за певним узвичаєним способом» чи виконувати роль відсилання до автора або джерела з приводу якогось положення, висловлення. Наприклад: *Десь в било в'ють за звичаєм пустельним. Оце такий у Лаврі дзвін* (Л. Костенко). *Діди, взявши шапки, урочисто чоломкалися за тайожним, та й за козацьким звичаєм* (І. Багряний). *І орудували ножами за стрілецьким, мисливським звичаєм* (І. Багряний). *За визначенням Ю.С. Степанова, «концепт — ніби заусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини»* (Н. Мех).

Синтаксема «за + орудний» може виражати також об'єктні відношення, реалізуючи функцію предметного актанта.

Об'єктні відношення виявляють своєрідне значення: а) вказівки на особу, предмет, які є об'єктом впливу, ставлення, уболювання, хвилювання (*уболювати, журитися, плакати, скучати* та ін.): *Я скучила за дивним зойком слова* (Л. Костенко); *Уболівав за Миколою старий машиніст* (С. Складенко); б) позначають особу, яка є об'єктом догляду (*спостерігати, доглядати, дивитися, упадати* та ін.): *Дитячі очі стежили за кожним кроком старших* (М. Коцюбинський); *Колись, тільки-но почала діувати, за нею упадав*

Євдоким (М. Стельмах); в) спрямування дії на користь або шкоду суб'єктові (зберігати, помічати, водитися, стежити, приберегти та ін.): *Поїла таращанців чаєм, ходила за пораненими* (О. Довженко); *Покірною поставою збудеш більше, ніж криком і кулаком. У всякому разі прибережеш за собою місце* (І. Вільде).. Об'єктні синтаксеми функціонують у прислівній позиції і, як валентно зумовлені, входять до складу речення разом з опорним словом.

Об'єктні синтаксеми можуть виступати як синонім стійкого звороту типу «бути заміжньою за ким»: — *От би за Грицьком бути! Хата є, город є, та й грошенята, мабуть, водяться...* (Панас Мирний).

Отже, синтаксема «за + орудний» характеризується досить складним механізмом входження у структуру речення. Основною її функцією є вираження просторового або часового відношення у позиції обставинного поширювача при предикаті.

Прийменник за виконує основні функції семантичного маркера локативної і темпоральної семантики. У єдності з формою орудного відмінка іменника (займенника) займає припредикатну позицію. Обмежено функціонує «за + орудний» як детермінант із семантикою мети, способу дії, причини.

Функція об'єктного актанта реалізується як валентно зумовлена словоформа у позиції при дієсловах із семантикою: ставлення суб'єкта до особи або предмета; нагляду за об'єктом; спрямування дії на користь або шкоду суб'єктові тощо. У прийменниковій позиції аналізована синтаксема виконує роль атрибутивного поширювача, не зумовленого валентністю пояснюваного слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. — К.: Наук. думка, 1980. — 286 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсари, 2004. — 398 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык / Грамматическое учение о слове. — М.-Л., 1947. — 784 с.
4. Золотова Г.А. Синтаксический словарь / Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. — М.: Наука, 1988. — 440 с.
5. Колодяжний А.С. Прийменник. Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови. — Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. — 160 с.
6. Курилович Е. Очерки по лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит., 1962. — 456 с.
7. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. — 1973. — №3. — С. 12-23.
8. Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. — 1961. — Т.3. — С. 124-194.
9. Плющ М.Я. Граматика української мови. У двох частинах. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К.: Вища школа, 2005. — 286 с.
10. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення. — Полтава, 2004. — 462 с.

Е.Ю. Диомидова

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА УБЕЖДЕНИЯ В РЕЧАХ АДВОКАТОВ (СИНТАКСИС)

В данной статье рассматривается и анализируется проблема синтаксической организации категорично утвердительного довода, а также исследуются структурный и семантический аспекты формирования успешного речевого акта в публичных защитных и обвинительных речах выдающихся юристов прошлого А.Ф. Кони, Ф.Н. Плевако, В.А. Александрова.

Тактика и стратегия речевого поведения юристов на сегодняшний день становятся предметом пристального внимания в современной лингвистической науке. Следует отметить, что степень изученности логики и структурной